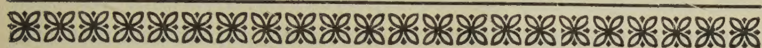
Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 7. November 1932.

VAN DE GEREFORMEERDE KERK IN OVERIJSSEL IN DE EERSTE JAREN NA HAAR VESTIGING,

door

E. D. J. DE JONGH Jr. te Kampen.

Toen omstreeks 1578 en volgende jaren in onderscheidene steden van ons land de Gereformeerde Kerk voor goed gevestigd was en, in het openbaar althans, als de eenige en officiëele werd geduld ; toen de kerkgebouwen aan de Gereformeerden waren toegewezen en de Roomschen zelfs niet in besloten vergaderingen of geheime „conventiculen" mochten samenkomen tot het uitoefenen van hun eeredienst of het behartigen van hun godsdienstige belangen, was er nog heel wat te regelen, moest in vele opzichten orde op zaken gesteld worden en waren er talrijke misstanden weg te nemen.

Zoo was het ook in Overijssel. Kampen was in 1578 onder het gezag van de Staten gebracht en in 1580 was hier officiëel de Hervormde godsdienst gevestigd en waren de kerkgebouwen aan de Gereformeerden toegewezen. In Zwolle was dit in 1578 gebeurd, Deventer was eerst in 1578, daarna in 1591 voor de Saten veroverd, Steenwijk en Coevorden in 1592, Enschede en Oldenzaal in 1597.

De Roomschen lieten zich maar niet zoo zonder slag of stoot het recht van vergaderen benemen, zoodat er herhaaldelijk verordeningen tegen geheime godsdienstige samenkomsten moesten uitgevaardigd en strafoefeningen op hen moesten toegepast worden.

„Burgemeisteren, Schepenen ende Raad bij advys der „gezworen gemeente waarschuwen eenen iederen eens voor„all, ende gebieden seer scharpelyck, dat nymandt van wat „opinie in religions saecken hy oock sy, papist, mennist ofte „dergelycken, sich verdriesten en sal, eenige conventiculen, „oft bycompsten in eenigen huyse oft plaetse te helpen „maecken ofte te holden, oft sall daetlick gestraft worden, „anderen ten exempel", zoo luidde het verbod herhaaldelijk en telkens in ongeveer dezelfde bewoordingen door Schepenen en Raad van Kampen uitgevaardigd. En dit wel op straffe dat de veroordeelde terstond uit de stad en haar vrijheid (dit is het gebied der stad buiten de muren) zou geleid, dus verbannen worden.

Op het platte land was de Reformatie niet zoo doorgedrongen als in de steden. Ondanks het verbod van de overheid drong het landvolk, zoodra het de kans schoon zag, zijn voorvaderlijke kerk binnen om een mis of een preek van den pastoor bij te wonen, zoodat er in den eersten tijd van een Gereformeerde kerk ten platten lande weinig te bespeuren viel. Vandaar dat de provinciale synode van Overijssel, in 1581 te Kampen gehouden, aan Ridderschap en Steden verzocht om de reformatie op de dorpen te bevorderen en daar Gereformeerde scholen op te richten. En in 1596 werd op de provinciale synode, in dezelfde stad gehouden, besloten, gelijk ook reeds ten vorigen jare op de synode te Zwolle was geschied, om er bij Ridderschap en Steden op aan te dringen dat de papen (dat zijn dan de Roomsche priesters) ten platten lande, die nog in weerwil van de plakkaten in dienst gebleven waren, terstond uit hun ambt zouden worden ontzet, terwijl Gereformeerde predikanten in hun plaats zouden worden aangesteld.

Het was één lange worsteling van de nieuwe religie tegen de oude, die wel onuitroeibaar scheen. Weder was het te Kampen, dat er van 14 tot 18 Mei 1593 een synode gehouden werd, ditmaal onder voorzitterschap van den eersten Gereformeerden predikant van die stad, *Caspar Holstech,*

terwijl het secretariaat werd waargenomen door den Kamper leeraar *Jodocus Goyckerus* dat — en nu ten aanzien van de steden — besloten werd : „Men sall bij den overheyden aenholden, insonderheyt in den steden, dat goede ordeninghe in den schoolen geholdenn, ende dat ghene papen offte papisten eenige bedieninghe daer van moege thoegelaten worden".

In weerwil van alle maatregelen, die getroffen werden om den Roomschen godsdienst te weren, hield men zelfs in sommige kerken de altaren en andere „afgodische reliquien" nog in wezen. Den drost van Salland werd opgedragen deze dingen op te ruimen. Deze beklaagde zich, dat hoewel hij al de papen in zijn drostambt den dienst verboden had er toch nog eenigen waren, die weigerden hun ambt neer te leggen, hoe streng de plakkaten ook waren, die zulks geboden. Ten einde raad verzocht deze drost aan de provinciale synode, van 23—25 Mei 1598 te Deventer vergaderd, hem eenige goede predikanten toe te zenden, dan zou hij die invoeren en hun zooveel mogelijk behulpzaam zijn. De synode had daar wel ooren naar en verzocht den drosten van Vollenhove en Twenthe hetzelfde te doen.

Nu waren er verscheidene Roomsche priesters, die het oude geloof lieten varen, den Gereformeerden godsdienst aannamen en als predikant optraden. Maar met dezen was het niet alles goud wat er blonk. Velen van hen waren niet van geloof veranderd om des beginsels wil, maar omdat het voordeeliger was een predikantsplaats te bezetten in de heerschende Gereformeerde kerk dan een verboden pastoorsplaats in de Roomsche kerk. Nu werd in 1593 door Ridderschap en Steden besloten dat deze overgekomen predikanten zich aan een examen zouden hebben te onderwerpen en hen, die daartoe niet wilden overgaan of die onbekwaam bevonden werden, uit hun ambt te ontslaan. In weerwil van dezen maatregel wisten toch nog verschillende zoogenaamde predikanten in Overijssel, als te Genemuiden, Blankenham, Vollenhove, Wilsem, Kamperveen, Zalk, Mastenbroek en nog op

andere plaatsen zich te handhaven, hoewel zij niet geëxamineerd of wel onderzocht, maar onbekwaam bevonden waren.

De provinciale synode van 1598, te Deventer gehouden, achtte het noodig om maatregelen te nemen ter voorkoming van de kwade gevolgen, die uit het handhaven van die onbevoegde pastoors of zoogenaamde predikanten konden voortvloeien. Zij besloot daarom omtrent de Roomsche priesters, „diens herte van Gods geroert wert", dat men ze in de Hervormde kerk niet tot den kerkdienst zou toelaten „voor ende eer zij eerst haer concubinen of onechte wijven sullen getrouwt hebben", en zich na geloofsbelijdenis en 't gebruik des Avondmaals bij de gemeente hadden gevoegd. Ze zouden daartoe vooraf eenigen tijd moeten wonen in een plaats, waar een Hervormd predikant was. Ze zouden bovendien het pausdom moeten herroepen en zich aan een examen onderwerpen, en na bekwaam in de leer en onbesproken in den wandel bevonden te zijn, zouden ze, na bovendien de Nederlandsche geloofsbelijdenis en de kerkenordening onderteekend te hebben, tot den dienst aangesteld en naar een andere plaats gezonden worden.

Toch schijnen deze maatregelen niet voldoende doel te hebben getroffen, want nog vóór dit jaar ten einde was moesten Ridderschap en Steden van Overijssel bekend maken, dat zij vasthielden aan het plakkaat, vroeger door de landschap uitgevaardigd, waarbij aan de „papen" ten platten lande verboden was eenigen „kerkdienst" uit te voeren, en bevalen om hen, die zich daaraan niet stoorden, terstond uit hun ambt te doen ontzetten.

De pastoors van *Wezep* en *Olst* gingen echter hun gang, vandaar dat de kerkeraad van Deventer pogingen aanwendde bij de overheid om deze menschen uit hun dient te ontslaan. Den pastoor van Markelo *Joannes Hardenack* en dien van Holten *Joannes Ketteler* vertrouwde men niet goed ; ook niet toen zij in 1601 voor den Deventer kerkeraad verklaarden zich met de Gereformeerde leer te vereenigen en van het

pausdom afstand te doen ; zoodat men besloot tot een nader onderzoek bij deze mannen over te gaan.

De pastoors van *Dalfsen, Heino, Olst* en *Raalte* weigerden echter hun geloof te verzaken en al mochten zij ook uit hun kerken verjaagd en uit hun „weemen" (pastorieën) verdreven zijn, zoo gingen zij toch voort met hun dorpsgenooten te bevestigen in het aloude geloof.

Dit gaf de classis Deventer, den 11en September 1598 vergaderd, aanleiding om den heeren van den Gecommitteerden Raad „verhinderingh van sulcx te versoecken, alsoe den pape van Olst grotelix den loop des H. Evangelii is opholdende doordien hij den eenvoldighen is dreygende de verdoemenis ende anders dewelcke onse predicatiën aenhoeren". Nog twee jaar bleef deze toestand voortduren, maar toen werd „de paap van Olst" door den drost van Salland afgezet. Zulks ingevolge een klassikaal besluit van 13 October 1600 luidende : „Sal aan den drost van Sallant geschreven worden, dat zijn E. gelieve den paap van Olst te doen vertrecken om enen anderen in sijne plaetse te stellen".

Wat de pastoors van Dalfsen en Heino betreft, dezen verklaarden voor de classis Deventer op de vraag of zij zich met de Gereformeerde leer konden vereenigen en van het pausdom afstand wilden doen, dat zij bij den voorvaderlijken godsdienst wilden blijven.

De oude pastoor van Raalte *Joannes Verheyden,* dien men aanvankelijk met rust gelaten had en die zelfs in 1592 naar zijn gemeente had kunnen terugkeeren, nadat hij haar tijdelijk had moeten verlaten, en het half verwoeste kerkgebouw weer had kunnen herstellen, deze pastoor dan werd in Juli 1602 voor de classis te Deventer ontboden. Ondervraagd zijnde wat hij van plan was in 't stuk van de religie te doen, verzocht hij twee maanden beraad om zich uit te spreken. Dit werd hem toegestaan onder voorwaarde, dat hij zich dan absoluut 't zij mondeling, 't zij schriftelijk zou verklaren. Tegen 27 September opnieuw gedagvaard zijnde bleef hij in gebreke te verschijnen, waarop hem vanwege den kerkeraad

werd bericht tegen den komenden Maandag ter vergadering te komen en zijn beslist antwoord in te dienen. Hieraan heeft hij eindelijk voldaan en zijn antwoord luidde „te willen blijven bij de religie, daerinne hij geboren was".

De uitoefening van den Roomschen godsdienst moest dus ophouden in de kerk van Raalte en Joannes Verheyden moest zijn weeme (pastorie) verlaten. De Gereformeerden namen nu bezit van kerk en pastorie, al wat voor den Roomschen eeredienst noodig was werd verwijderd en de kerk voor den Gereformeerden godsdienst ingericht. In den 24-jarigen *Hugo Halewech Arendsz.* kreeg Raalte in 1603 zijn eersten Hervormden predikant. Deze vertrok in 1607 naar de kerk van Wilp en werd in 1609 opgevolgd door *Gerardus Lindenhovius,* die zooveel als hulpprediker en krankenbezoeker werkzaam was te Deventer, waarheen hij wegens de troebelen in Overijssel was gevlucht. Het beroep, door de kerk van Raalte op Lindenhovius uitgebracht, was mede een gevolg van een classicale aansporing aan de kerken van Holten, Raalte, Bathmen en Wezep om tot het beroepen van een predikant over te gaan, bij gebreke waarvan de classis ambtshalve verplicht zou zijn, deze kerken van dienaren des Woords te voorzien.

In tegenstelling met andere plaatsen gaf de pastoor van Kamperveen *Andreas Caffenborch* van een andere gezindheid blijk. Omtrent hem besloot de Zwolsche synode van 1595 dat hij zich benaarstigen zou in het lezen en onderzoeken des Bijbels en zich aan een examen zou onderwerpen, waarna hij, bekwaam bevonden zijnde, zijn vroeger leven en leeren zou herroepen en alsdan als predikant zou worden aangesteld. Hij was echter niet gelukkig met zijn examen, want in 1596 en '97 werd hij telkens afgewezen als predikant.

Daar waar de „papen" verdwenen waren, waren de landlieden, die over 't algemeen hardnekkig aan het oude geloof vasthielden, wel genoodzaakt om tegen wil en dank des Zondags bij den Hervormden predikant ter kerk te gaan, wilden zij niet leven, en hun kinderen niet opgroeien buiten allen

godsdienst. Evenwel was de toestand in zooverre voor hen verzacht, dat in 1600 besloten was, dat de priesters niet zouden mogen verkeeren op het platteland, waar Hervormde predikanten waren, maar dat men ze zou dulden daar waar dezen niet werden aangetroffen, mits dat ze alleen prediken en „ghien andere pauwslicke exercitie doen". Ook werd het platteland in dezen tijd, waarin groot gebrek aan predikanten en schoolmeesters heerschte, dikwijds bezocht door vreemde priesters, die zeer in 't geheim — want de strafbedreigingen waren streng — voor de landlieden, die het oude geloof maar niet konden verzaken, de mis lazen en de sacramenten bedienden. Genoemd worden o.a. *Johan Frederikx,* kapelaan te Deventer en de Jezuïet *P. Cathuis,* die van Leeuwarden uit Overijssel bezocht, en de dorpen en buurtschappen zoowel als de havezathen en huizingen der edelen afliep. De pastoor *Nicolaas Lonius* van Zwolle begaf zich naar Kampen om zijn geloofsgenooten aldaar geestelijke hulp te verleenen, maar dit bekwam hem slecht, daar hij er gevangen gezet werd.

Toen daarbij kwam, dat den 20en Juni 1621 in een vergadering van Ridderschap en Steden een schrijven van Hare Hoogmogenden werd voorgelezen, waarin voor het toelaten tot de Statenvergadering bij eede geëischt werd dat men afzag van den papistischen godsdienst en verklaarde dat men voorstander was van den waren Christelijken Hervormden godsdienst, verzochten onderscheidene Roomsch-Katholieke Statenleden ontslagen te worden van hun ambtseed. Waarop zij de vergadering verlieten met het voornemen om niet meer aan het Staatsbestuur deel te nemen. Tot hen behoorden de bekende *Hendrik* en *Pelgrim Hagen,* die sedert 1578 als leden der Ridderschap zitting in de landsdagen hadden gehad.

Gevolg hiervan was, dat vele Roomsch-Katholieke edelen — want talrijke aanzienlijke familiën hielden hardnekkig aan het oude geloof vast — de steden verlieten en zich op hun kasteelen op het platteland terugtrokken, waar zij hun adellijke huizen beschikbaar stelden als toevluchtsoorden en

schuilplaatsen voor de van elders komende „mispapen" en als geheime vergaderplaatsen tot het houden van verboden godsdienstoefeningen.

Dit sterkte de roomschgezinde bevolking in haar verzet, want vooreerst zagen de drost en zijn handlangers er tegen op om die adellijke huizen te overvallen, wier bewoners hem meermalen verwant waren, maar al werd er ook zulk een inval gedaan, dan was er dadelijk een ander kasteel beschikbaar om de geheime vergaderingen voort te zetten. De drost van Salland hield dan ook een slag om den arm door aan de synoden te beloven de plakkaten „zoo mogelijk" te zullen uitvoeren, terwijl hij inmiddels de „mispapen" ongemoeid liet.

Aan den anderen kant waren er predikanten, die aanstoot gaven door hun ergerlijk leven. Zoo werd in 1600 door Ridderschap en Steden besloten den drost van Vollenhove te gelasten om de schandalen, door den pastoor (dat wil dan zeggen de pastoor, die predikant geworden was) te onderzoeken en naar behooren te straffen.

En eenige jaren daarna moest de predikant van Dalfsen met name *Henricus Petreus* zich voor den drost van Salland verantwoorden omtrent een klacht door die van Groningen tegen hem uitgebracht. Hij zou aangemaand worden om zijn ergerlijk leven te laten varen, bij gebreke waarvan hij zou ontslagen worden.

Zoo was het een voortdurende strijd tegen allerlei misstanden, die te overwinnen waren, tegen allerlei verkeerdheden, die telkens opdoken, tegen allerlei verzet van de zijde van hen, die zich niet wilden laten ontzeggen het recht om God te dienen op *hun* wijze. En die strijd zou nog jaren lang aanhouden en zou niet eindigen voor en aleer de machthebbers zouden inzien de waarheid van het Schriftwoord : „Niet door kracht en geweld, maar door Mijn Geest zal het geschieden, zegt de Heere".

Het was dan ook te vergeefs, dat de opeenvolgende synoden er op aandrongen dat men de geheime of openbare

conventiculen zou verbieden ; dat men ijveren zou tegen het zenden van de kinderen naar de scholen der Jezuïeten ; dat zelfs de Staten-Generaal aangespoord werden om handelend op te treden, het baatte niet en de moeilijkheden bleven bestaan. Edelen zoowel als andere ingezetenen van de kerspelen waren in verzet en niet minder had men te worstelen, gelijk ik reeds heb doen zien, met de pastoors, die niet buigen wilden voor de maatregelen, die tegen hen werden getroffen, zoowel als tegen de valsche broeders, die zich geveinsdelijk daaraan hadden onderworpen.

Zoo had men in 1600 weer moeilijkheden met *Albertus Lanckhorst,* den pastoor van Rouveen en met den pastoor van Yhorst, die door de synode van 1600, te Steenwijk gehouden, werden opgeroepen om op de eerstvolgende bijeenkomst te verschijnen, opdat met hen naar behooren zou gehandeld worden. Terwijl op dezelfde vergadering verscheen de pastoor van Wanneperveen *Johan Roelofs,* die zich bereid verklaarde om zich aan de besluiten der synode te onderwerpen, in 't bijzonder aan het bepaalde in de synode van Deventer in 1598.

Ook Emmeloord, het aan de Noordpunt van het eiland Schokland gelegen dorp of buurtschap, dat tot de classis-Kampen behoorde, bood zijn eigenaardige bezwaren. Hoewel men daar sinds 1584 een predikant had, *Gerryt Reiniers* genaamd, verzocht men in 1597 daar om een nieuwen herder. Het volgende jaar werd daar geplaatst de voormalige pastoor van Kamperveen *Andreas Caffenborch,* die, zooals wij gezien hebben, maar niet slagen kon voor zijn examen als predikant. In tegenstelling met het dorp Ens, aan de Zuidpunt van het eiland gelegen, waar geregeld een predikant aanwezig was, wilde de Hervorming in Emmeloord geen wortel schieten. Het altaar in de kerk werd niet weggenomen en telkens vertoonden zich hier pastoors, die de mis bedienden, huwelijken sloten en kinderen doopten. Men gaf hiervan wel de schuld aan *Jonker Van der Werve,* den heer van Emmeloord, die Roomsch was. Herhaaldelijk werd

er bij de Staten-generaal op aangedrongen om die plaats van predikanten te voorzien. De uitkomst heeft echter geleerd, dat de bevolking zich niet liet dwingen, want zij is Roomsch gebleven tot de ontruiming van het eiland toe.

Aan zekeren *Martinus Gensnerus,* die uit het pausdom getreden was en zich bij de ware Gereformeerde kerk gevoegd had. maar die gaarne nog wat langer op de academie studeeren wilde, werd in 1620 door Ridderschap en Steden voor dit doel 50 carolusgulden toegelegd. Daarentegen weigerde *Christophoros Broekhuis,* de pastoor van Haaksbergen in 1626 het Roomsch-Katholieke geloof af te zweren en zijn concubine te trouwen. In weerwil daarvan bleef hij in functie.

Gunstig stak hierbij weer af het gedrag van *Joab Alcumade* „voor dessen geweest pastoor int Pauwsdom, door Godes Genade na vele swaricheyts wt de Babylonische gevenckenisse verlost", die op verzoek van de classis Kampen den eersten April 1619 door gedeputeerden der synode werd geëxamineerd en tot den dienst des Woords toegelaten.

Vlotter ging het toe met *Anselmus Bloemensweert,* den laatsten Roomschen priester en eersten predikant van de Hervormde kerk van Doorn, van wien verhaald wordt, dat hij 's morgens nog de mis bediende en 's avonds als Gereformeerd predikant in dezelfde kerk voorging in den dienst des Woords. Die verandering had dus wel heel vlug plaats!

Opmerking verdient het eigenaardige feit, dat terwijl men zoo ijverde tot uitzuivering van den Roomschen zuurdeesem, men op verschillende plaatsen voortging met Roomsche kosters en organisten in dienst te houden, en het duurde lang eer de oogen hiervoor open gingen. Eerst op de synode, in September 1618 te Vollenhove gehouden, werd voorgesteld dat de papistische organisten in de kerken zooveel mogelijk zouden afgeschaft worden en in hun plaats zouden gesteld worden, die de ware Gereformeerde religie toegedaan waren. Het volgende jaar werd door de synode van Deventer aan Ridderschap en Steden eenzelfde verzoek gericht ten aanzien van de paapsgezinde kosters, die nog op verscheidene plaat-

sen als te Raalte, Hellendoorn en Blankenham werden aangetroffen, terwijl den 28en December 1618 de schoolmeesters van Raalte, Olst, Wijhe, Hellendoorn en Delden voor gedeputeerden van de Deventer classis moesten verschijnen om de Dordtsche leerregels te onderteekenen. En in 1604 moest de classis een einde maken aan het luiden van de klokken op Roomsche getijden, dat te Raalte nog in zwang was.

Zelfs kerkmeesters werden er hier en daar gevonden, zooals te Giethoorn en Blankenham, die wederdoopers of openbare papisten en vijanden van de Gereformeerde religie en van den welstand der kerken waren. In 1620 verzocht de synode van Kampen om hierin verbetering te brengen.

Een andere steen des aanstoots was de bedevaartsplaats te Hasselt, waar steeds tal van geloovige Roomschen heentrokken. Op de synode van Zwolle in 1615 werd daarom besloten den raad van Hasselt te verzoeken het ter bedevaart gaan naar die stad te verhinderen. Het zal te bezien staan of die raad bij machte is geweest om die ingewortelde gewoonte met succes te bestrijden. Ook gingen vele menschen naar toovenaars en duivelbanners, hetgeen deze synode aanleiding gaf het Collegie van gedeputeerden te verzoeken deze misbruiken bij plakkaat te verbieden.

Hoe vreemd en zonderling men in die dagen te werk kon gaan met het aanstellen van predikanten doordat hun van hooger hand een standplaats werd aangewezen zonder dat de kerkeraad daarin gekend werd, hebben we reeds een en ander maal kunnen opmerken. In sterke mate kwam dit aan het licht in het volgende voorval:

Te Kampen was een zekere *Henricus Strombergius* sinds 1598 conrector aan de Latijnsche School, terwijl hij te voren praeceptor aan die inrichting was geweest. Zijn levensgedrag liet echter zóóveel te wenschen over, dat Schepenen en Raad hem na herhaalde ernstige vermaning, die echter tot geen betering des levens leidde, terwijl het veeleer erger met hem werd, den 26en Juli 1598 uit zijn betrekking ontsloegen.

Hij vertrok nu naar Groningen en trachtte ergens in die

provincie predikant te worden. Dit gelukte hem in zooverre, dat hij door de Staten van dat gewest naar de vacante gemeente van Westerembden gezonden werd om daar te prediken. Men was daar echter niet van hem gediend, zoodat hij al spoedig vandaar vertrok na bekomen schadeloosstelling voor de door hem bewezen diensten.

Stromberg keerde nu weer naar Kampen terug, waar hij na beterschap beloofd te hebben den eersten Maart 1603 opnieuw, en wel voor een jaar, tot conrector werd aangesteld. Maar het ging weer verkeerd. Den 28 Mei 1603 moest hij voor het collegie van Schepenen en Raad verschijnen, waar hem werd voorgehouden, dat hij willekeurig de school verzuimde, dronken in de herberg zat en zich tegenover de waardin met onbehoorlijke en ongepaste woorden gedroeg. Hij werd gewaarschuwd zich van dergelijke misbruiken te onthouden, daar hij anders uit zijn betrekking zou worden ontslagen. Den 3en September 1604 werd hij dan ook uit zijn ambt ontzet. In 1606 was hij rector van de Latijnsche School te Oldenzaal, maar toen hij daar ook al niet beviel bood hij zich weer aan als predikant en wel te Anlo in Drenthe, waar hij den 19 September 1606 door Drost en Gedeputeerden van Drenthe voor een jaar tot predikant werd aangesteld. Hij betrok de pastorie, maar de gemeente was niet van hem gediend en in 1608 werd hij wegens dronkenschap afgezet. In 1611 kreeg hij op zijn verzoek een gift van vijftien daalders van de staten van de provincie Groningen.

Te *Borne* werd in het eind van de XVIe eeuw de kerkdienst waargenomen door *Johannes Niehoff*, die zich echter op de synode te Deventer, den 23 Mei 1598 gehouden, had doen kennen als een aanhanger van de Augsburgsche Confessie. Daarom werd hij opgeroepen om te verschijnen voor de classisvergadering, die in 1601 te Oldenzaal onder voorzitterschap van den drost van Twenthe gehouden werd, om zich deswege te verklaren. Op die vergadering waren trouwens alle Twenthsche pastoors opgeroepen om getuigenis af

te leggen van hun belijdenis van de Gereformeerde religie.

Over de door Niehoff ter classicale vergadering afgelegde verklaring waren Ridderschap en Steden zoo weinig tevreden, dat zij hem aanschreven zich grondig uit te spreken omtrent zijn meening in de zaken van de religie. Niehoff beriep zich op de ingezetenen van het kerspel Borne, die allen verklaarden, dat de pastoor Johan Niehoff het pausdom en de papisterij geheel had afgelegd, dat zij niets aan te merken hadden op de leer en het leven van hun pastoor en dat zij zeer tevreden over hem waren, waarom zij verzochten genoemden pastoor als een welgeleerde en trouwe dienaar van de kerk rustig te Borne te laten verblijven.

Nu schijnt men in 1603 een Gereformeerd predikant, genaamd *Fredericus Kemenerus* te Borne geplaatst te hebben om te trachten daar de Augsburgsche leer tegen te gaan, maar toen deze in 1605 naar Enschedé vertrok, had Niehoff het rijk weer alleen en was zonder concurrentie.

Dit bleef zoo tot het jaar 1619 toen de classis Deventer, overwegende dat de gemeente van Borne behoefte had aan een Gereformeerd predikant, daar als dienaar des Woords beriep den „Eenwaardigen Welgeleerden Godsaligen *D. Hermannum Wellemeyerum*", die met goedvinden van heeren gedeputeerden dezes landschaps door de classis derwaarts gezonden was en toen reeds meer dan een half jaar tot tevredenheid en stichting der gemeente de kerk van Borne had gediend. Wellemeyer kreeg de approbatie van den drost van Twenthe op zijn beroeping tegen een jaarlijksch tractement van 400 gulden, waarvoor hij de pastoriegoederen in gebruik nam, terwijl Niehoff het veld moest ruimen.

Intusschen vertrok Wellemeyer in 1621 naar elders en zijn opvolger stierf in 1624. Er ontstond nu een geschil over den nieuw te beroepen predikant. De gemeente van Borne wenschte haar vroegeren predikant Wellemeyer terug, maar de classis had daar bezwaar tegen, omdat hij tot den drank genegen was en daarom de kerk van Borne niet meer met stichting zou kunnen dienen. Dit werd weerlegd door de

gemachtigden van de kerk van Borne, die met bewijzen staafden, dat Wellemeyer zijn leven gebeterd had. Deze werd dan ook als predikant aangewezen met negen stemmen tegen zeven, die op *Rodolphus Rijcken* waren uitgebracht. De gedeputeerden van de classis echter, die Wellemeyer niet begeerden, gaven den strijd niet op, maar zonden Rijcken naar Borne om zijn gaven te toonen en eischten, dat de kerk van Borne binnen 14 dagen aan de classis een persoon zou voorstellen, die niet ergerlijk van leven was, bij gebreke waarvan de classis zelf in de vacature zou voorzien.

Door inmenging van anderen kwamen de parochianen van Borne er nu toe om van Wellemeyer af te zien en hun keus op Rijcken te laten vallen, die dan ook door de classis werd beroepen en in zijn ambt werd bevestigd. Hiertegen verzetten zich nu weer gedeputeerden van Ridderschap en Steden, maar na veel geschrijf en gewrijf tusschen dezen en de classis was het einde, dat Rijcken als predikant van Borne werd gehandhaafd, en tot zijn dood in 1649 heeft hij deze kerk gediend.

Afgezien van dergelijke misstanden deden de kerkelijke en de burgerlijke autoriteiten hun best en gebruikten zij alle middelen, die hun ten dienste stonden, om bestaande misbruiken weg te nemen, verkeerde practijken tegen te gaan, den Roomschen godsdienst uit te roeien en de ware, Gereformeerde religie te bevorderen ; ook toonde de overheid hart te hebben voor de trouwe dienaren des Woords en gaarne bereid te zijn hun stoffelijke belangen te behartigen. In Kampen heerschte de eigenaardige gewoonte om van stadswege *handschoenen* uit te reiken aan verschillende kerkelijke en burgerlijke personen. In 1592 werd hierin een beperking ingevoerd, maar de predikanten behielden dit voorrecht. Het volgende jaar werd echter besloten ter vermijding van inconveniënten in stede van handschoenen een uitkeering in geld te verschaffen.

In 1587, dus kort na de vestiging van den Hervormden godsdienst in Overijssel, werd door Ridderschap en Steden

van dit gewest bepaald, dat als er een predikant stierf zijn weduwe en weezen nog een jaar lang het volle tractement van den overledene zouden genieten.

Jodocus Goyckerus, die in 1584 als predikant te Kampen was gekomen, kreeg in het eind van 1594 (of misschien in Januari 1595) een beroep naar Leiden en wel op zeer gunstige voorwaarden. Voor dit beroep bedankte hij en uit erkentelijkheid daarvoor beloofde de stad Kampen bij besluit van 15 Januari 1595 zijn kinderen, voorzoover zij daartoe bekwaam zouden bevonden worden, op stads-kosten te laten studeeren, terwijl bij overlijden van dezen predikant de stad voor zijn nagelaten weduwe en kinderen zou zorgen. Dit is ook gebeurd, want zijn zoon *Daniël* studeerde eerst een tijdlang te Franeker en daarna te Heidelberg, voor welke laatste studie hem in 1614 en daarna herhaaldelijk studiekosten en reisgeld werden verstrekt. In 1616 werd hem aangeschreven naar huis te komen, en werd er zelfs nog geld naar Heidelberg gezonden voor schulden, die hij daar gemaakt had ; in het volgende jaar mocht hij zich echter als predikant beroepbaar stellen. Ook zijn broeder *Meynardt* mocht gedurende drie jaar in Heidelberg studeeren, waarvan de kosten door de regeering van Kampen werden betaald ; zelfs geld voor kleeding werd hem verstrekt.

Hoe aan de weduwe en kinderen van *Caspar Holstech*, den eersten predikant van Kampen's gemeente, ondersteuning werd verleend in hun armoede heb ik vroeger reeds medegedeeld in de Bazuin van 13 December 1929, toen ik een levensbeschrijving gaf van dezen predikant.

Met het toekennen van beurzen aan jonge lieden, die zich voor het predikambt wilden bekwamen, was de stad Kampen niet karig en evenmin met het verleenen van gratificaties aan predikanten voor bewezen bijzondere diensten. Het kwam ook tallooze malen voor, dat de stad gelden toestond aan predikanten (en ook aan andere personen) voor de opdracht van boeken, geschriften of gedichten. Dit geschiedde ook met den bekenden predikant en dichter *Jacobus Revius* te

Deventer, die door Schepenen en Raad van Kampen vereerd werd met vijfendertig gulden „wegens het dediceren ende offereren van seecker boeck geintituleert *Historia Pontificum Romanorum*". Zelfs schafte de stad boeken aan ten gebruike van haar predikanten, waarvan in 1593 een lijst werd opgemaakt.

Door dit alles bleek het noodig te zijn om maatregelen te nemen ter bestrijding van de kosten voor de salarissen van de predikanten, schoolmeesters en andere kerkdienaars, die zeer hoog liepen. Vandaar dat besloten werd om de geestelijke goederen, dat wil zeggen de inkomsten van de vroegere pastorieën en vicariën, kosterijen en kerken, door de drosten te laten inventariseeren en door de rekenkamer te doen administreeren om er de dienaren of predikanten van te onderhouden. Verder besloten Ridderschap en Steden in 1587 om de torenklokken van het platteland te halen en in de naaste steden te brengen en te bewaren om die ten voordeele van de kerspelen te gebruiken ; hetzelfde zou geschieden met de brouwketels. En in 1592 besloten zij dat de drie steden in Overijssel ieder op een van de nabijgelegen kloosters zou mogen beslag leggen om de inkomsten daarvan te gebruiken voor den openbaren eeredienst, voor het in stand houden van scholen en voor het onderhoud der armen. Aan Deventer werd het klooster te Diepenveen toegewezen, aan Kampen het Karthuizer klooster op den Sonnenberg en aan Zwolle het Bergklooster.

Het ging in dien eersten tijd niet altijd even gemakkelijk om goede predikanten te krijgen, of als men ze bezat hen te behouden. Ze waren schaarsch, en de magistraat beijverde zich om te doen wat hij in het belang van de kerkelijke gemeente noodig achtte. Zoo bezat de gemeente van Kampen een predikant genaamd *Johannes Mathisius*, die een beroep had ontvangen naar Haarlem. Nu scheen de magistraat van Kampen in betrekking te staan met een zekeren *Aert Boudewijns* en andere „religionsverwanten", uitgeweken burgers van Antwerpen, die zich te Amsterdam gevestigd hadden,

en die op Mathisius wel invloed schenen te hebben. Althans de regeering van Kampen schreef den 27en Januari 1592 aan deze menschen en richtte tot hen het verzoek om, daar Johannes Mathisius, predikant te Kampen, naar Haarlem was beroepen en hij te Kampen tot stichting en opbouw der gemeente zoo nuttig werkzaam was dat men hem volstrekt niet kon ontberen, te willen bewerken dat hij Kampen niet zou verlaten maar hier den dienst zou blijven waarnemen.

In 1598 zat de gemeente van Nijmegen in groote verlegenheid. Twee harer predikanten waren overleden en de derde was ziek en nu verzocht de regeering van Nijmegen aan den Kamper magistraat om een van zijn leeraars aan eerstgenoemde gemeente te willen afstaan. 't Zou maar voor korten tijd zijn, daar men eerlang zelf een leeraar uit Aken hoopte te krijgen.

En in 1597 verzocht Zwolle aan Kampen om den predikant *Joannes Fabritius*, die te Kampen stond en te Zwolle beroepen was, ontslag te willen verleenen om zijn dienst in Zwolle te kunnen aanvaarden.

Daarentegen verzocht in 1599 de predikant *Pibo Ovitius* van Enschede aan gedeputeerde Staten van Utrecht om een predikantsplaats in het Sticht, omdat Enschede weer door de Spaansche troepen genomen en hij met toestemming zijner gemeente van daar vertrokken was.

De orde onder de kerkdiensten liet veel te wenschen over. Het maakt wel een zeer vreemden indruk dat de magistraat maatregelen moest nemen tegen het rondwandelen in de kerk onder den dienst, tegen het schieten met bogen, bussen of andere instrumenten, het kolven of het werpen met andere voorwerpen. Ter bewaring van de orde moesten in Kampen de stads-boden of roededragers zich des Zondags met hun zilveren roeden ter kerk begeven, de helft naar de Boven- en de andere helft naar de Buitenkerk.

Het kan ons niet verwonderen, dat als men *in* de kerken en nog wel onder den dienst zulke toestanden aantrof het *buiten* de kerken zeker niet ordelijker toeging. Herhaaldelijk

moest de magistraat verordeningen uitvaardigen tegen de ontheiliging van den Zondag en de profanatie van de bededagen. Deze verboden hielpen echter heel weinig, want de bevolking was van ouds gewoon aan het niet heiligen van den Zondag en het gebruiken van den Dag des Heeren voor allerlei uitspattingen. En het wegnemen van dien ouden zuurdeesem, die dagteekende uit den tijd, dat de Roomsche godsdienst de heerschende was, stuitte op hardnekkigen tegenstand.

Ook moest er orde gesteld worden op het sluiten van huwelijken en het doopen van kinderen. Er werd geklaagd dat sommigen bij de papisten trouwden en dat er voortdurend kinderen bij de „papen" gebracht werden om gedoopt te worden. Zelfs door vrouwen werd de doop bediend. Herhaaldelijk werd tegen deze misbruiken gewaarschuwd. Voor „trouwen" of „het sluiten van een huwelijk" had men de eigenaardige uitdrukking *te hoope geven*. Den 16en October 1586 nu stelde de magistraat van Kampen daaromtrent een verordening vast, die in 1595 en 1597 en nog twintig en meer jaren daarna werd herhaald.

Er werd dan bepaald, dat die zich in den echtelijken staat wenschten te begeven zich vooraf in de kerk moesten laten afkondigen en door den predikant „te hoope laten geven." Zij die zonder zulk een afkondiging samen waren gaan leven, of zij, die wel afgekondigd zijnde, nagelaten hadden zich kerkelijk te laten trouwen, zouden dit alsnog binnen een maand moeten doen. Bij nalatigheid in dezen zouden zij gestraft worden „ter scepenen claringe", dit wil zeggen op de vergadering van de schepenen.

Ook kon men zich bij den burgemeester aangeven om van het stadhuis afgelezen te worden en daarna moesten de huwelijkscandidaten voor den burgemeester verschijnen en verklaren dat zij echtelieden waren ; bij verzuim zouden zij als zoodanig niet erkend worden.

Dit was dus een soort van burgerlijk huwelijk, dat naast

of in plaats van het kerkelijk huwelijk scheen geduld te worden.

In dezelfde proclamaties werd in één adem genoemd het gebod om zijn kinderen openlijk in de kerk te laten doopen, bij gebreke waarvan een boete van vijf en twintig goudgulden zou worden toegepast. Later werd daarvoor een straf „ter scepenen claringe" in de plaats gesteld, dus eenzelfde straf als voor een niet-kerkelijke huwelijkssluiting was bepaald. En nog op de synode van 1620 werd de eisch gesteld „dat expresselyck moge verboden worden, dat niemant zijn kinderen bij eenige papen moge brengen om gedoopt te worden, gelyck bij experientia bevonden wordt".

Een eigenaardige taak werd den predikanten opgelegd, hierin bestaande, dat als iemand aan de pest leed en zijn testament wilde maken, hij dit door *een van de drie predikanten* of door den pestmeester of door een ander geloofwaardig man ten overstaan van twee getuigen moest laten beschrijven en onderteekenen om het binnen vier en twintig uren in de Schepenkamer te brengen. Zoo was het in Kampen en dit zal wel geen op zich zelf staand verschijnsel zijn geweest.

Uit dit alles blijkt wel hoe onvast en weifelend de begrippen waren omtrent de dingen van kerk en staat. Eenerzijds bemoeide de burgerlijke overheid zich met allerlei zaken, die tot het gebied van de kerk behoorden, anderzijds droeg zij aan de predikanten op het behartigen van belangen, die tot hun ambt in geenerlei betrekking stonden.

Het was een tijd van crisis, dien de Gereformeerde Kerk doormaakte, de crisis der jeugd zou men kunnen zeggen. En wel verre van zich rustig te kunnen ontwikkelen en in normale banen te worden geleid, werd de kerk reeds vijf en twintig, dertig jaar na haar institueering op vreeselijke wijze verscheurd door inwendige twisten en innerlijke verdeeldheden, veroorzaakt door de jammerlijke ontrouw van velen harer dienaren.

Nauwelijks uit het diensthuis van Rome uitgeleid, nauwelijks gekomen zijnde tot de vrijheid, waarvoor men zoo lang

gestreden had, misbruikte men de weldaden, die men genoot, om eigen meeningen te stellen in de plaats van de oude beproefde waarheid, die in Gods Woord is geopenbaard.

Het was wel een tijd van spanning en gisting, van strijd en moeite, dien de Gereformeerde Kerk doormaakte reeds in de eerste decenniën na haar institueering. In haar ijver om den Roomsch-Katholieken godsdienst te stuiten en overal de Gereformeerde Kerk te willen vestigen, zag men niet in dat het een hopelooze strijd was tegen de aanhangers van de oude religie, die zich door geen plakkaten of strafbedreigingen lieten bewegen om van geloof te veranderen.

Zeker, de Hervorming had in vele streken van ons land krachtig wortel geschoten, een groot deel van ons volk hing met innige overtuiging den nieuwen godsdienst aan en heeft getoond en goed en leven daarvoor te willen opofferen. Onze bodem is gedrenkt met het bloed van zooveel duizenden martelaren, die hun leven hebben veil gehad voor de Gereformeerde waarheid. Dit alles is een heerlijk en niet te loochenen feit, maar men vergete daarbij niet, dat in vele streken van ons land, in talrijke steden en dorpen, bij menschen van adellijken bloede zoowel als bij eenvoudige stedelingen of landlieden het oude geloof hardnekkig bleef standhouden en zich gehandhaafd heeft tot den huidigen dag toe. Dat nog in onze dagen de Roomsche godsdienst hier te lande een groote macht ontwikkelt en aanhangers vindt tot in de hoogste standen en in de meest ontwikkelde kringen is geen nieuw verschijnsel, maar de historische voortzetting van de toestanden, die reeds in 't laatst van de XVIe eeuw bestonden, en waarin nòch de geloofsijver, door de jeugdige Gereformeerde Kerk aan den dag gelegd, nòch de sterke arm van de overheid eenige verandering heeft kunnen brengen.

BRONNEN:

Registers van Charters en Bescheiden in het Oud Archief van Kampen, 4e en 6e deel.

Stukken uit het Oud Archief van Kampen.

Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, 25e, 36e en 38e Stuk.

Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel, 3e, 4e, 5e en 6e deel.

Schetsen uit het Verleden door C. H. van Fenema.

Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, 2e Ser. deel XLII. 1925.

De Rotterdammer van 11 Juni 1932.

HET ONGEBROKEN RECHTS-SCHEMA

door

W. J. GOEDBLOED, Em. Pred. te Maarssen.

In een artikel in de Februari-aflevering No. 10 van den 32sten jaargang van dit Tijdschrift heb ik deze uitdrukking, die van Aulèn afkomstig is, gebruikt om een woord van critiek tegen zijn opvatting van de Christelijke verzoeningsgedachte te doen hooren.

In dit artikel wil ik pogen aan te toonen, dat ook wij, Gereformeerden, dezen term kunnen gebruiken en dat wij hem mogen en moeten gebruiken. Het is een schitterende uitdrukking, die het wezen der Gereformeerde Religie tot in haar merg toe karakteriseert.

Het ongebroken rechtsschema maakt de Gereformeerde Theologie niet tot een moralische vervlakking van de Goddelijke waarheid, maar tot een lichtende vuurbaak in al de nevels van het 20ste eeuwsche geestelijk leven.

De uitdrukking zelf is een „cry", niets meer dan een cry, maar dan toch een cry en zelfs een zeer goede cry. En om hem goed te gebruiken, moeten wij ook iets van de kracht ervan gevoelen en weten.

Maar brengen wij dan niet een soort wijsbegeerte van het recht in de kennis van de waarheid? Niets meer dan de Goddelijke openbaring er zelf in brengt. Zij, die een tegenstelling zien tusschen O. T. en N. T. spreken toch ook van den godsdienst des O. T. als een godsdienst des rechts in tegenstelling met den godsdienst des N. T. als een godsdienst der liefde. Als wij dan. die opkomen voor het ongebroken rechtsschema in de leer der verzoening, een soort rechtsphilosophie vermengen met de openbaringselementen, dan hebben wij nog niet zulke slechte voorgangers. Wij vol-

gen dan Mozes en de psalmdichters en de profeten. En zij, die meenen, dat het N. T. iets anders leert, gebruiken toch ook rechtsbegrippen om hun bedoeling duidelijk te maken. Waar het hier echter op aankomt? Op de goede rechtsbegrippen, op de rechtsbegrippen, die de openbaring zelf, zoowel van het O. T. als van het N. T. ons aangeeft.

Maar halen wij hiermee geen oude koeien op, wanneer wij over de quaesties, die met dezen cry in verband staan, weer iets voor 't voetlicht brengen? Naar de opinie van buitenlandsche schrijvers niet. Volgens Prof. Bavinck (Dogmatiek III[1] p. 331) is de zaak van de verzoening de gansche 19de eeuw aan de orde geweest en de rij der schrijvers, die de kerkelijke leer nog in hoofdzaak aanhingen, omvat Duitschers, Engelschen en Franschen. Ook in onze eeuw wordt, tenminste in de Luthersche Theologie, het dogma der voldoening nog niet verwaarloosd.

Het Gereformeerde kerkelijke en theologische leven in ons land heeft zich in onze eeuw meer beziggehouden met het Schriftvraagstuk, maar daarom is de leer der voldoening nog niet vergeten. Het leven, dat zich uit in pers-polemiek en in zaken, die op de Synode besproken worden, wordt toch weer gedragen door het geheele Christelijke leven, dat elk jaar den ganschen Heidelberger Catechismus hoort preeken en dat elk jaar zijn zeven passieweken doorleeft. De pars formalis van de dogmatiek is zeer belangrijk, maar de pars materialis is toch de zaak, waarom zelfs ook de pars formalis doorworsteld wordt. En van het materieele deel is de leer der voldoening geen ongewichtig onderdeel. Als wij in Calvijns Institutie boek III cap 2 § 7 en boek III cap 13 § 1 gelezen hebben en dan lezen wat hij in boek II vanaf cap 15 § 6 tot aan het 3de boek zegt, dan weten wij, dat Calvijn ten minste de verzoeningsgedachte niet op het 2de plan heeft gesteld, en zijn geestelijke kinderen hebben zijn spoor gevolgd.

Het Gereformeerde kerkelijke leven, dat voornamelijk gevoed wordt door de wekelijksche prediking en de thetische litteratuur over den waarheidsinhoud, staat niet los van het

overige religieuse en maatschappelijke leven in Nederland. De Gereformeerden zijn geen Roomschen, die alleen maar lezen, wat door hun pastoor hun gepermitteerd wordt, maar zij staan voor hun geestelijke vrijheid. En al stemmen zij allen toe, dat geestelijke vrijheid geen losbandigheid is, zij lezen allen wel eens wat, dat nu niet precies Gereformeerd is. Bovendien komen zij door conversatie en medewerken in Christelijke vereenigingen, die niet op specifiek Gereformeerde basis staan, in aanraking met meeningen, die den toets van het Gereformeerde beginsel niet kunnen doorstaan. Minstens na Schleiermacher, en waarschijnlijk al vroeger, maar na Schleiermacher en zijn invloed op Nederlandsche theologen en volkskringen zeer zeker, heeft, wat Aulèn noemt; het subjectieve type in de opvatting der verzoeningsgedachte, in Nederland aanhangers gevonden. In het kort kunnen wij het qualificeeren als de menschen, die meer of minder bewust de rechtvaardigmaking op de heiligmaking doen rusten en de mystische vereeniging van den zondaar met Christus als het een en al in het werk der verzoening beschouwen, zonder oog te hebben voor de foederaal-juridische eenheid, waarop deze mystische moet rusten.

En om steeds betere fundatie van eigen geloofsinhoud en om sterker gewapend te zijn in den strijd met onjuiste meeningen, is indenken en inleven in de verzoeningsgedachte een niet ongewenschte zaak voor ons, Gereformeerden.

't Verdedigen van het ongebroken rechtsschema in de Christelijke leer der verzoening brengt ons dadelijk in het hart van de quaestie. Het stelt de noodzakelijkheid zich rekenschap te geven van de verhouding tusschen voldoening en vergeving. Het is de oude controvers met de Socinianen, die hier aan de orde komt, maar die in onze dagen in dezen vorm te voorschijn is gekomen, dat het recht tot de sfeer van den staat behoort en de religie als enkel heilsleer lijnrecht daartegenover staat, zoodat de vergeving de voldoening buitensluit. Maar ook al is men Sociaan pur sang, dan kan men toch moeilijk ontkennen, dat genade en vergeving juist het

recht onderstelt. Vergeven is toch kwijtschelding van straf. Als er geen recht is van straf, dan is er geen mogelijkheid van vergeven, dan is er geen mogelijkheid van genade.

Nu zal men zeggen : Genade is dan toch vergeven. En vergeven is dan toch kwijtschelding van straf, is dan toch een opschorting van het recht, om welke reden dan ook.

Om nu niet te antwoorden : Dus dan toch een rechtshandeling, willen wij voorloopig zeggen : Deze opmerking zou juist zijn, indien genade en recht een absolute tegenstelling waren, en indien er in 't leven maar twee relatiën waren : de rechtsrelatie of de genaderelatie. Maar er zijn meer betrekkingen. Het leven is veel samengestelder. En omdat het leven zooveel meer samengesteld is, mag men van een betrekkelijke tegenstelling geen absolute maken. Daarom kan men het ongebroken rechtsschema handhaven, ook wanneer men den genadefactor daarin brengt of daarmee combineert, mits men aantoont, dat beide momenten ongeschonden blijven, dat men het rechtsmoment evenzeer handhaaft als het genademoment. Er moeten dan betrekkingen zijn, die de tegenstelling niet opheffen, maar op hooger plan verzoenen. Dit alles is zoo vanzelfsprekend, dat niemand daartegen bezwaar zou inbrengen, indien er weer geen andere factoren waren, die tegenspraak wakker roepen.

Het indenken van de verhouding tusschen voldoening en vergeving wordt n.l. niet alleen beheerscht door die twee begrippen als zoodanig. De controvers met Socijn leert duidelijk, dat er nog meer elementen hierbij in 't geding komen. Socinus fundeert zich allereerst op het begrip genade, en ontkent daarom de noodzakelijkheid van de voldoening. Maar als hij zich hiervoor op de Schrift beroept, dan neemt hij niet den vollen inhoud der H. Schrift. Evenzoo bestrijdt Socinus de mogelijkheid der voldoening, omdat volgens hem zedelijke schuld niet als geldschulden kunnen overgedragen worden. Maar daarop kan weer geantwoord : waar wordt in de H. Schrift geleerd, dat dit bij de voldoening geschiedt. En zoo zou men kunnen voortgaan. Nu weet ik wel, dat in onze

dagen de gedachten van Socinus niet meer met enkel Sociaansche argumenten verdedigd worden, maar dit mag toch wel geconstateerd, dat de Christelijke verzoeningsgedachte meer omvat dan de bloote begrippen van recht en genade, zooals men die dan als tegenstrijdig tegenover elkander stelt.

Boven recht en genade staat de verhouding van God en mensch als Schepper en schepsel. In deze verhouding is de religieuse verhouding gegrond. Deze verhouding is een plicht en een voorrecht voor den mensch tegelijkertijd. Gij zult den Heere uwen God liefhebben, is het wortelgebod voor alle bewuste creatuur. Het is het eerste en groote gebod, zegt de Heiland. Als gebod is het dus een rechtsverhouding, is het een heilig *moeten*, maar als *liefhebben* is het een zedelijke actie, spontaan opkomend uit een heilige natuur. Nu kan men dit wel een paradox noemen en er een tegenstelling uit afleiden, maar ik noem het liever een veelzijdigheid, die de ware levensvreugde geeft, op voetspoor van Ps. 119 : 47, waar de dichter zingt : En ik zal mij vermaken in uwe geboden, die ik liefheb.

Waar nu de religieuse verhouding in zichzelf reeds de veelzijdigheid is van moeten liefhebben, waarom dan ook niet erkennen de mogelijkheid van de veelzijdigheid „genade en recht" in de Christelijke verzoeningsgedachte.

Hierbij komt dan nog, dat de religieuse verhouding wel de grondverhouding is van God en mensch als persoon tot persoon, maar dat de menschen, die te samen de menschheid vormen, niet een bloot agregaat van individuen zijn. De religie is niet iets puur individualistisch maar ze heeft ook een sociaal element, en waar de menschen samen de menschheid vormen, daar staan zij ook weer in allerlei verhoudingen. Zouden die verhoudingen buiten de verhouding tot God om kunnen gaan ? Moeilijk in te denken als de religie de wortelverhouding is van alle bewust creatuur. Zij werken op en in elkaar.

Als men de verzoeningsgedachte puur individualistisch neemt door te zeggen : de vergeving geschiedt uit genade en

daarom is er geen voldoening noodig, dan negeert men toch al de andere menschelijke verhoudingen, voorzoover die door de religie beheerscht worden.

Zoo min als men bij de religieuse verhouding, zooals die in de schepping gegrond is, het sociale element kan uitschakelen, zoo min kan men dat bij de verzoeningsgedachte en bij de idee der vergeving. 't Is nu juist hier, dat de Borggedachte en de gedachte van verbondsrecht te voorschijn komt, twee groote feiten of liever een groote geestelijke realiteit, die het recht geeft om te spreken van ongebroken rechtsschema.

Het gaat hier toch om het verband en het onderscheid van werkverbond en genadeverbond, en omdat wij van verbond spreken, over het hoofd en de leden in de menschheid. Natuurlijk kunnen wij in dit artikel over deze zaken zelfs geen schijn van volledigheid najagen, maar wij willen toch iets over de parallelie van deze grondbetrekkingen zeggen. Adam en Christus zijn in de menschheid de twee personen, waar alles aan hangt. Rom. 5 : 12—21 is de Schriftpericoop, waarin de leer omtrent de twee verbondshoofden duidelijk wordt uitgesproken. En voor wie in de Schrift thuis is, is het ook bekend, dat deze pericoop als 't ware de cristallisatie is van wat de Schrift omtrent de verhouding van verbondshoofd en verbondsleden leert.

Eerst dan iets over Adam en Christus, en daarna iets over hen, die in Adam begrepen zijn en over hen, die in Christus begrepen zijn.

Adam, het hoofd van het menschelijk geslacht, stond met God in betrekking van het werkverbond. Hij was erin geschapen en toch was de verbondsrelatie nog iets anders dan de scheppingsrelatie. De verbondsrelatie is de nederbuiging van God tot Zijn schepsel, waardoor Hij den oneindigen afstand tusschen Schepper en schepsel zoo'n karakter geeft, dat de mensch God zijnen Vader mag noemen, Hem gewillig kan dienen en de ware religie, eerbied en liefde, ontstaat. Waar nu de scheppingsrelatie nooit verbroken kan worden, daar was de verbondsrelatie wel voor breking van

's menschen kant vatbaar, n.l. breking van zegenvrucht, maar niet breking van strafverplichting. Dit was Adam duidelijk gemaakt door het proefgebod, waarin de geheele zedewet was geconcentreerd op het punt van de gewillige erkenning van Gods Souvereiniteit. En nu overtrad Adam het proefgebod en heeft met die ééne overtreding de verbondsrelatie in haar zegenend karakter verbroken, den weg tot het eeuwige leven toegemuurd en zich in den eeuwigen dood gestort.

Christus als de 2de Adam heeft hersteld, wat Adam verzondigd heeft. Door Zijn lijdelijke gehoorzaamheid heeft Hij de straf gedragen en door Zijn dadelijke gehoorzaamheid heeft Hij de wet vervuld. Prof. Bavinck (Dogmatiek III[1] p. 367—369) omschrijft dit aldus: „Daarom bestaat de borgtochtelijke voldoening daarin, dat Christus als borg en hoofd in die verhouding tot God, tot Zijn toorn, Zijn gerechtigheid en Zijn wet is gaan staan, in welke het menschelijke geslacht daartegenover stond. Hij is voor die menschheid, welke Hem ter verzoening gegeven is, tot zonde gemaakt, een vloek geworden en heeft haar schuld en straf op zich genomen". (p. 368). En hij licht dat op de genoemde pagina's toe aldus, dat hij vaststelt (om zijn betoog te resumeeren): „God en Zijn wet is één, de zonde van het menschelijke geslacht is één, het werk der voldoening van Christus is één. Vandaar, dat de voldoening nooit identiek is met de eeuwige straf der verdoemden, vandaar dat de voldoening nooit aangevuld moet worden door geloof en goede werken, vandaar dat de waardij van het werk van Christus onmetelijk is, al komt het niet allen ten goede. Het werk van Christus is een eenheid, omdat het is de verzoening van de zonde, welke een eenheid vormt, dewijl ze de schending is van de ééne ondeelbare wet Gods."

Als zoodanig is er parallelie tusschen Adams werk en Christus' werk, zooals de Apostel dat in Rom. 5 : 18 zegt: Zoo dan, gelijk door ééne misdaad de schuld gekomen is over alle menschen tot verdoemenis, alzoo door ééne recht-

vaardigheid komt de genade over alle menschmen tot rechtvaardigmaking des levens. En in deze woorden zegt de Apostel uitdrukkelijk : door ééne rechtvaardigheid komt de genade, zoodat hij de genade als vrucht van Christus' werk proclameert in het schema van het recht, wat hij in 't slot van vs 21 herhaalt met de woorden : alzoo ook de genade zou heerschen door rechtvaardigheid tot het eeuwige leven, door Christus onzen Heere.

Deze parallelie is een parallelie van minus en plus, van misdaad en rechtvaardigheid, van schuld en rechtvaardigmaking, maar de wet, die beide reeksen beheerscht is dezelfde. Het is de wet van het werkverbond, die identiek is met de ingeschapen zedewet, en die in den Decaloog een Goddelijke formuleering heeft verkregen en zoo de grondwet was voor de geheele Israëlitische bedeeling, die door den Apostel ook de wet is genoemd. En wanneer die wet machtig was om levend te maken (Gal. 3 : 21) dan had Adam misschien zijn misdaad hebben kunnen herstellen, maar daar de wet wel het leven regelt en onderhoudt, maar geen leven verwekt, daarom moest de 2de Adam, die, wijl Hij de Zone Gods is, ook een levend mensch is en moet zijn, de straf der wet dragen en den eisch der wet vervullen. Zoo werd de waarheid gehandhaafd van Rom. 7 : 12 : Alzoo is dan de wet heilig en het gebod is heilig en rechtvaardig en goed. Christus heeft door Zijn werk den eisch van het Werkverbond volbracht en daardoor het bestaansrecht van het genadeverbond onwankelbaar gemaakt (Hebr. 9 : 16). Hij kon dit enkel en alleen, omdat Hij de Zone Gods is die de menschelijke natuur uit het vleesch en bloed der maagd Maria heeft aangenomen. Gal. 4 : 4 en 5 zegt het : Maar, wanneer de volheid des tijds gekomen is, heeft God Zijnen Zoon uitgezonden, geworden uit een vrouw, geworden onder de wet, Opdat Hij degenen, die onder de wet waren, verlossen zou en opdat wij de aanneming tot kinderen verkrijgen zouden.

Alles dus volgens het ongebroken rechtsschema, maar ook alles boven de macht van Adam en zijn nakomelingen. Alles

was onder de zonde besloten (Gal. 3 : 22) en daarom heeft God Zijnen Zoon uitgezonden (Gal. 4 : 4), opdat Hij in Adams plaats het werk volbrengen zou, en zoo de dood te niet zou doen en het leven en de onverderfelijkheid aan het licht zou brengen (2 Tim. 1 : 10).

Met dit alles is het ongebroken rechtsschema reeds gehandhaafd en om het ongebroken te handhaven moest de 2de Adam de theanthroopos, de Godsmensch zijn. Het zit hem niet enkel in de oneindige waardij van Christus' werk, het zit hem ook in „de gerechtigheid en het leven kunnen verwerven en wedergeven" (Heidelb. Catech. Zondag VI vr. en antw. 17). Anselmus moge dit ietwat quantitatief beredeneerd hebben, maar de groote waarheid van het theanthroopos heeft hij met Irenaeus eveneens handhaafd.

Met al het bovengenoemde is reeds genoeg gezegd om het ongebroken rechtsschema te handhaven en te laten zien, dat juist de ongebroken handeling Gods het ongebroken rechtsschema eischt. Het ging toch om de Christelijke verzoeningsgedachte en die concentreert zich in het objectieve werk van Christus. Toch zouden wij onvolledig zijn, wanneer wij ook niet iets zeiden over hen, die in Adam begrepen zijn en hen, die in Christus begrepen zijn. En ook hier is het rechtsschema te handhaven, maar eenigszins anders dan bij Adam en Christus.

Zij, die in Adam begrepen zijn, d.w.z. al zijn nakomelingen, het gansche menschelijke geslacht, reeds gestorven, nog levend en nog geboren moetende worden, zij allen zijn in Adam schuldig (Rom. 5 : 18a). Op welken grond is hier niet te bespreken Rom. 5 : 12—14 en Hebr. 7 : 9 zouden dan met nog andere plaatsen te ontleden zijn. Deze relatie is een feit blijkens Rom. 5 : 14 en het grondfeit, waarop al de verbondsrelaties en al de plaatsvervangende krachten, die er in het menschelijke leven voorkomen, rusten en waardoor zij verklaard en gebillijkt kunnen worden. Maar het grondfeit zelf is niet nader te verklaren en rust alleen in Gods welbehagen, die als Souvereine Schepper het menschelijk leven aldus zijn

grondwet heeft gegeven. Die wet heeft bij den zondaar altijd tegenspraak ontmoet, want zij werkt nu in de minusreeks en het is altijd prettiger een erfenis te deelen dan schuld te betalen, maar al die tegenspraak maakt de wet niet krachteloos en zij zal eenmaal gebillijkt worden (Rom. 3 : 19b, Rom. 2 : 16).

Maar op die Adams relatie gegrond, komt naast de Adams relatie staan en werkt in de Adams relatie in, een nieuwe relatie n.l. de Christus' relatie. Zij is op de Adams relatie gegrond blijkens Rom. 5, maar ze is naast de Adams relatie staande blijkens Rom. 9 en Rom. 2 en ze werkt binnen den kring van de Adams relatie, want Christus is niet voor de engelen, maar voor de zondaren in de wereld gekomen, Hebr. 2. Maar waar de Adams relatie schuld constitueert, daar constitueert de Christus' relatie vrijspraak en wel onverdiende, doch zulk een vrijspraak „evenals hadde ik nooit zonde gehad noch gedaan, ja als hadde ik zelf al de gehoorzaamheid volbracht, die Christus voor mij volbracht heeft", (H. Catch. Zondag 23 vr. en antw. 60). Deze Christus' relatie is van een eigen aard, even grondleggend als de Adams relatie, even onverklaarbaar en even aangevochten. Beiden in hun verband en in hun verschil beheerschen het menschelijke leven en eenmaal aan het eind zal de Christus' relatie blijken te zijn de herstelling van de Adams relatie, maar dan in haar zegenende werking, waarvan wij vonkskens in het scheppingsleven hebben gezien, welke vonkskens echter hun glans en luister hebben zien verdonkerd door de verdervende werking der Adams relatie. Want ook de verdervende werking blijft zijn kracht houden, zooals 2 Thess. 1 : 8—10 duidelijk leert. Maar daarmee is de volkomen wederbarende kracht van de Christus' relatie niet aangetast, want ook daartoe behoort het eeuwige oordeel, zooals de Heiland dat in Matth. 19 : 28 en Luc. 22 : 30 openbaart.

Ook hier dus het ongebroken rechtsschema, maar een recht van eigen aard en karakter. Het klopt niet in alles met wat wij in onze aardsche rechtsbedeeling schuld en straf

noemen. Maar de verhoudingen zijn ook anders. De rechter is de alwetende en almachtige God, de beoordeelden worden in hun gansche bestaan en gedrag doorzien. Maar waar het aardsche recht reeds zijn verschillende graden van schuld kent, en de Majesteitsschennis anders beoordeelt dan overtreding tegen een gewoon burger, waarom zou dan de religie niet haar eigen recht hebben? En naar dat eigen recht gemeten, zooals dat in de H. Schrift geopenbaard wordt, is het verlossingswerk van Christus een actie Gods, door den Zone Gods als den Godmensch volkomen volbracht, een ongebroken werk Gods in het raam van het ongebroken rechtsschema.

KRONIEK.

De Engelsche proclamatie tot samenwerking. — Ned. Bijbelgenootschap en de Proeve van Nieuwe Vertaling.

Meer dan eenmaal hebben wij op deze plaats uitgesproken, dat samenwerking tusschen onderscheiden kerkelijke groepen, overal waar die het karakter van een coalitie aanneemt o. i. wel den vrede maar niet de waarheid dient.

Men mocht, naar het ons voorkwam, er nooit toe komen water in den wijn zijner beginselen te gieten, waarvan men bij elken doop laat betuigen, dat deze de *volkomen* leer der zaligheid is.

Maar daarmee is volstrekt niet àlle samenwerking bij voorbaat afgesneden.

In de Engelsche proclamatie die de laatste week van October door de meest vooraanstaande figuren in de Staatskerk en de Vrije Protestantsche kerken aan het Engelsche volk is gericht wordt zeer juist gezegd :

> „Er bestaat in groote mate overeenstemming onder de christelijke bevolking betreffende de Evangelieboodschap, de christelijke geloofsbelijdenis en de beginselen van de christelijke moraal. De wereld weet dat niet *en onderstelt, dat de belijders van het Evangelie veel dieper verdeeld zijn dan zij werkelijk zijn.*

Dat merkt men inderdaad, wanneer men met ongeloovigen spreekt, het wordt ons verweten en het belemmert ernstig onze actie tot kerstening van het volk. Daarom verdient, meer dan ooit in dezen tijd, elke poging onzen steun, die met eerbiediging en volledige handhaving van wat we beleden hebben de waarheid naar de godzaligheid te zijn, tot een meer vereenigd optrekken onder Christus' banier kan leiden.

Bedoelde proclamatie zegt :

> „Wij hebben te erkennen dat een groot deel van onze medeburgers volledig vervreemd is geraakt van elken vorm van georganiseerde religie. Wij noodigen de Engelsche geestelijken en predikanten uit, met elkander samen te spreken in den geest van *gemeenschappelijke verantwoordelijkheid* voor de geestelijke zorg van het volk tegenover een beschaving die hoe langer hoe meer verwereldlijkt. De nooden van den tijd en de getrouwheid aan onzen God nopen ons tot een warmer onderlinge vriendschap en een meer gemeenschappelijke politiek in het behartigen van de taak, voor welke de kerk bestaat en welke in isolatie nooit goed vervuld kan worden."

De Proclamatie erkent, dat de moeilijkheden om het probleem der hereeniging op te lossen vele zijn.

Een weg ziet zij o.a. in het beleggen van gemeenschappelijke samenkomsten, waardoor die eenheid het duidelijkst gedemonstreerd wordt.

Over de wijze, waarop in Nederland alle *Evangeliebelijders* (want die worden ook in het stuk alleen bedoeld) tot kerstening van een groot deel van ons volk de handen in elkaar hebben te slaan, zou te beraadslagen zijn.

Nederland is in vele streken verder van elken vorm van georganiseerde religie, ja van religie als zoodanig vervreemd geraakt dan velen wel denken.

Voor één preekstoel met daarop verschillende predikers, daarvoor is de term „evangeliebelijder" te algemeen.

Voor één evangelisatie-podium met daarop om beurten sprekers van uiteenliggend kerkelijk inzicht, daarvoor houdt het institutaire leven van de kerk te nauw verband met uitgangspunt en doel van de Evangelisatie.

Maar er zijn voor een *gemeenschappelijk* optreden van belijdende Christenen nog terreinen genoeg.

We denken ten onzent aan de Week der gebeden, aan de Christelijke Radio-uitzendingen ; aan den arbeid op het ge-

bied der Barmhartigheid ; het Christelijk Nationaal School-onderwijs ; het Nederlandsche Bijbelgenootschap ; en het gemeenschappelijk optreden in het politieke leven van velen onzer mannen in hoogere en lagere regeeringen die rondom het Evangelie geschaard schouder aan schouder staan wanneer het om principieele belangen gaat.

Dat het tijd wordt „dat er een nieuwe solidariteit ontstaat tusschen de leden der kerken, die wij presenteeren" zooals zich de Proclamatie uitdrukt, gelooven ook wij. De solidariteit die er landelijk, nationaal in de door ons genoemde vereenigingen en genootschappen reeds is, kon krachtiger getoond worden ook in onze samenwerking in stad en dorp. Efraïm en Juda moeten elkaar niet op den schouder vliegen, wanneer de vijand optrekt tegen het gemeenschappelijk Heilig Land.

Een prachtig voorbeeld van samenwerking tusschen christenen van zeer onderscheiden belijdenis vinden wij in het Nederlandsch Bijbel Genootschap. Ik geloof niet, dat er nog veel dorpen althans in het Protestantsche deel van ons vaderland zijn, waar geen afdeeling van dit gezegend Instituut werkt. Het is mij wel bekend, dat er dorpen en zelfs groote steden zijn, waar de afdeeling nog niet tot een bloei kwam, als waarop dit werk recht heeft.

Dat ik het Genootschap hier noem, heeft daarin vooral zijn oorzaak, dat het dezer dagen de eerste proeve van zijn Nieuwe Bijbelvertaling in het licht gegeven heeft : n.l. *Het Evangelie naar Mattheüs* en *De Brief van Paulus aan de Romeinen.*

Uit den aard der zaak onthouden we ons hier van een oordeel over de vraag of deze Proeve geslaagd is. In *De Schatkamer* wordt er op gewezen, dat de Staten-vertaling bepaalde woorden idiomatisch rijker hebben weergegeven dan de Proeve het doet. Dat kan zijn ; alleen doet de vraag zich weer voor of inkrimping van het aantal uitdrukkingen voor een zelfde Grieksche woord, altoos een verarming beteekent.. Verschillende Nederlandsche woorden hebben in

den loop der jaren allengs grootere nuanceering van beteekenis gekregen. De Schatkamer geeft daar zelf bewijs van, wanneer zij de vertaling van Matth. 8 : 26 afkeurt :,, Heere, help ons, wij vergaan" met dit argument, dat in helpen de gedachte ligt van hulp verleenen aan iemand die wel kracht heeft, maar niet genoeg om zich zelf te helpen. Redden is helpen van iemand die zonder die hulp reddeloos verloren zou zijn.

De Schatkamer heeft blijkbaar nog nooit een in doodsnood zinkende drenkeling ,,help, help" hooren roepen.

Maar het is goed, wanneer de Proeve druk besproken wordt. Vooral predikanten kunnen een grooten invloed oefenen op de invoering van de nieuwe vertaling, wanneer die straks haar beslag in alle instanties zal verkregen hebben.

Op de belangrijke Jaarvergadering die het N. B. G. hield heeft Dr. Van der Vaart Smit over de wijze waarop de invoering van deze nieuwe Vertaling kan worden bevorderd, gesproken. De bezinning daarover is noodzakelijk. ,,Er kan zoo makkelijk zooveel worden bedorven. Gemaakte fouten bij die invoering kunnen moeilijk worden hersteld". Zeer terecht heeft Dr. V. d. V. S. er reeds aanstonds op gewezen, *dat thans nu de eerste proeven van de Nieuwe Nationale Vertaling ter markt komen, een vorm zal zijn te zoeken om de Nederlandsche Kerkgemeenschappen van het worden dezer vertaling* OFFICIEEL *in kennis te stellen* en contact met haar te zoeken van zoodanigen aard, dat de Nederlandsche kerkgemeenschappen in de officieele gelegenheid worden gesteld wenschen betreffende deze en verdere proeven van vertaling aan het Nederlandsch Bijbelgenootschap kenbaar te maken.

Dat vind ik zeer juist ! De kerken hebben het allergrootste belang bij een Nieuwe Vertaling, en wanneer om ons tot eigen erve te bepalen, ook onze Kerken de noodzakelijkheid eener Nieuwe Vertaling inzien, maar tevens begrijpen, dat wanneer eenmaal de Nieuwe Vertaling compleet is, met eventueele wenschen geen rekening meer kan gehouden wor-

den, dan voelen we den drang in ons om evenals Dr. Smit te waarschuwen : Kerken let op uw zaak ! Zelfs wanneer het N. B. G. den wenk niet opvolgen zou, kan er alle reden zijn, om als Kerken zelf *officieel* de vraag aan het N. B. G. te richten, die Vertaling niet haar beslag te doen krijgen, zonder contact met de kerken.

We leven niet meer in den tijd waarin onze Statenvertaling tot stand kwam. Het zou ook voor het N. B. G. dat hiermee een zeer kostbaar werk ondernam, finantieel voordeeliger geweest zijn, wanneer het opdracht gekregen had van kerkelijke of politieke lichamen.

Het is nu een werk „op eigen houtje". Maar daarom behoeven de kerken nog niet te zeggen : „Wilt gijlieden een nieuwe vertaling tot stand brengen, wat gaat ons dat aan, gijlieden moogt toezien."

Ik geloof dat ieder wel inziet, dat het voor een nieuwe vertaling meer dan tijd wordt. Over de noodzaak zijn we het als kerken wel eens.

Maar dan moeten de kerken zich daaraan ook gelegen laten liggen. Door haar-zelf als 't kon en daarvoor een vorm was te vinden finantieelen steun — maar zeker door haar zedelijken steun.

Wanneer het N. B. G. zich officieel met zijn proeve zou aandienen (of het dit reeds deed is ons op heden onbekend ; dat zal wel een ledenvergadering moeten passeeren) dan zou er voor de betrokken kerkgemeenschappen misschien een reden in kunnen liggen om hunnerzijds, elke gemeenschap voor zich, een synodale commissie te benoem..., die deze en volgende proeve nauwkeurig toetst, en voeling houdende met het N. B. G. aan de Synodes der kerken haar gedocumenteerd oordeel over de waarde der nieuwe Vertaling kenbaar maakt.

Wij voelen er niets voor, om straks onze kerken voor een voldongen feit worden geplaatst : „De nieuwe Bijbel is er gekomen, bij u en zonder u !"

Zoo min als we die kerk gelukkig kunnen prijzen, waar

de ééne helft der menschen de Psalmen van Datheen zingt en op dezelfde wijze de andere helft de Psalmen van Johannes Eusebius Voet; zullen we er mede op kunnen hebben, wanneer de eene helft van de gemeente de nieuwe Vertaling en de andere de Statenvertaling voor zich heeft.

Het N. B. G. heeft van die officieele bekendmaking en contactlegging voordeel voor de waarschijnlijkheid eener snellere invoering, en het behoeft van zijn zelfstandigheid daarbij niets in te boeten; de kerken daarentegen hebben zich dan van haar taak gekweten om de gemeenteleden te vrijwaren, dat zij voor lange jaren, misschien wel voor een paar eeuwen, een bijbel zouden krijgen uit de hand van geleerden die onder ons en in onzen tijd wel een uitnemenden naam bezitten, maar aan wie een verantwoordelijkheid was opgelegd veel grooter dan noodig was.

Intusschen is, gelijk ik reeds zeide, de invloed der theologen op die invoering gewichtig. Laten zij door bespreking en onderzoek in hun kerkelijke bladen en tijdschriften van hun belangstelling blijk geven.

Z. v. D.

RECENSIEN.

Het Woord Gods in de moderne Cultuur, door *Dr. Th. L. Haitjema.*

J. B. Wolters' Uitgeversmaatschappij, N.V., Groningen, Den Haag, Batavia 1931. Prijs gebonden *f* 3.90.

Prof. Haitjema zag in, dat bij de gedachtenwisselingen over de Kerk, steeds op deze vraag gestooten wordt: Wat is toch eigenlijk Gods Woord? Die vraag mag niet handig ontweken worden. Zoo geeft hij in dit boek nader rekenschap van de wijze, waarop het probleem van het Woord Gods in de moderne cultuur nauwkeuriger en zuiverder te formuleeren is en van de richting, waarin thans nog voor het Woord Gods als het einde van alle tegenspraak moet gebogen worden. Er is eene „drieëenheid van het goddelijk Woord". „In nauwe aansluiting aan Luther's reformatorische prediking mag er terecht van drie gestalten van het Woord Gods worden gesproken: de openbaring (in specifieken zin, als Christus-openbaring), de H. Schrift en het gepredikte Woord". Dan, in de leer van het Woord zien we drieërlei isoleeringsproces optreden: de openbaringsromantiek; het Biblicisme; de vereering van het levende Kerkwoord, die heden bepleit wordt na „de ontdekking der Kerk" als draagster van de mystiek-continue openbaring Gods. Deze drie eenzijdigheden moeten afgewezen. Er zijn geen drie openbaringen van het Woord Gods... maar slechts één, „want deze drie zijn één" of m. a. w. overal waar werkelijk het Woord Gods gekend en erkend wordt, daar doen zich de „drie gestalten van het Woord Gods" gelden. Achtereenvolgens handelt de Schrijver nu over het Woord Gods als probleem; de Woord-waardeering van de moderne Wetenschap; het Openbaringsbegrip in de nieuwere Theologie;

Woord-openbaring en Godskennis; het Woord Gods als Heilige Schrift; het Woord Gods en de Uitlegging der Heilige Schrift; het Woord Gods en de schepping des menschen.

Ook uit dit boek blijkt, dat prof. Haitjema een begaafd Theoloog is en dat hij van de hedendaagsche dogmatische en wijsgeerige literatuur zich zooveel mogelijk op de hoogte stelt. Voorts heeft dit boek de verdienste, dat termen, die thans veel worden gebruikt, maar voor allen lang niet duidelijk zijn, worden toegelicht. Ik denk aan de verklaring van de termen „het existentieele denken" (blz. 93/95) en „dialectische Theologie (blz. 95/99). Van belang acht ik ook de erkenning, dat in elk geval de theologie der letterlijke inspiratie de voorkeur verdient boven de nieuw-Protestantsche afwijzingen daarvan (blz. 126). Sympathiek is me vervolgens, dat, naar ik meen, uit deze studie meer waardeering van Bavinck (blz. 52, 125, 177) en Kuyper (blz. 174, 178) spreekt dan dat in de laatste jaren bij den Schrijver het geval was.

Nauwelijks behoef ik te zeggen, dat ook uit deze studie blijkt, hoezeer prof. H. staat onder den invloed der jong-Zwitsersche Theologie. Aangezien echter van Geref. zijde herhaaldelijk in het licht gesteld is, hoezeer deze Theologie in strijd is met de H. Schrift en de Gereformeerde Confessie, kan ik me hiervan in eene recensie ontslagen achten. Verzwijgen mag ik echter niet, dat prof. H. niet deelt het gevoelen van Barth, dat de kanon-afsluiting voor herroeping vatbaar is, omdat deze slechts een „Erkenntnisakt der Kirche" is (blz. 120/121); maar gelet op het betoog, waarvan de kern is: „De Schrift-inspiratie duurt als telkens nieuwe, goddelijke mogelijkheid derhalve zoolang als de tegenwoordige bedeeling der Kerk duurt" acht ik dit bij hem eene — zij het gelukkige! — inconsequentie, (blz. 130). Heel ver gaat prof. H., als hij schrijft: „ik gevoel sterke neiging, om Schleiermacher te beschouwen als den eersten grooten kerkvader der nieuwere Protestantsche Theologie",

(blz. 52.) Zou Dr. Hoedemaker Schl. ook een *kerkvader* genoemd hebben ? En maant deze verklaring van Prof. van der Leeuw prof. H. niet tot voorzichtigheid : „Gij geeft ook Schleiermacher zijn volle recht, misschien nog iets meer dan ik zou doen" (Onder Eigen Vaandel, VII, 3, blz. 227). Uitlatingen als deze : „Er moge een zekere vorm van Bijbelorthodoxie zijn, die het erg gemakkelijk schijnt te hebben na de aanvaarding van het geloofsstandpunt : de Bijbel is Gods Woord — vlakheid en oppervlakkig intellectualisme is aan deze houding niet vreemd", blz. 106 ; „zonder van den Bijbel een boek te willen maken, dat zóó uit den hemel viel, heeft men toch bijv. door te retireeren op verloren gegane oorspronkelijke bijbel-handschriften, de „onfeilbaarheid" op het menschenwoord overgedragen", blz. 11 ; „ik wilde laten uitkomen, dat het voor de echte geloofstheologie voorzichtiger is te eindigen met dat onderwerp (het Woord Gods en de schepping des menschen), waarmede een z.g. Gereformeerde theologie, maar al te gretig in aansluiting — naar den schijn — aan den proloog van het vierde Evangelie begint", blz. 166... waren beter in de pen gebleven. Dat prof. H. anders dan Dr. Hoedemaker staat tegenoer de Schriftkritiek blijkt op blz. 130/132 ; volgens hem mag de autopistie der Schrift slechts worden beleden met het oog op de Christusprediking, blz. 130. Ten slotte, merk ik nog op, dat m. i. prof. Haitjema aan de exegeten „in Amsterdam (V. U.) en Kampen", blz. 134/163 geen recht laat wedervaren.

Eerlijk sprak ik mijne bezwaren uit. Prof. H. zal er uit kunnen afleiden, dat ik zijn belangrijk boek geheel en nauwkeurig gelezen en herlezen heb. Dat verdient het dan ook.

HONIG.

Stuttgarter Jubiläumsbibel mit erklärenden Anmerkungen und Biblischem Nachschlage-werk. Stuttgart, 1932.

Het Württembergsche Bijbelgenootschap bezit het geheim om Bijbels uit te geven, die beantwoorden aan alle eischen

van practijk en techniek en die toch buitengewoon goedkoop zijn. Zoo verscheen bij gelegenheid van het honderdjarig bestaan een Bijbel keurig gedrukt op prachtig papier. Achterin een volledig Bijbelsch handboek met mooie kaarten en platen. Het geheele werk telt 2100 bladzijden, formaat 26½ × 18½ en kost in solieden linnen prachtband met gouden titel slechts 12 Mark. Voor zulk een uitgave moet men eerbied hebben. We weten wel, dat het Bijbelgenootschap te Stuttgart werkt onder zeer bijzondere omstandigheden. Maar die heeft het zich dan toch maar weten te scheppen en stellen het in staat dingen te doen, als boven vermeld.

De Bijbel is uit den aard der zaak een Duitsche Bijbel naar de vertaling van Luther. Na elk vers komen met kleinere letter verklarende aaneekeningen. Er is nog nooit een systeem gevonden, dat aan alle eischen voldoet. In ons land geeft b.v. Tekst en Uitleg eerst de geheele vertaling van het Bijbelboek en daarna een korte doorloopende uitlegging. In Koks Korte Verklaring, wordt de tekst pericoopsgewijze afgedrukt en verklaard. Württemberg volgt hier echter een ander systeem. Het systeem laat toe den Tekst te overzien en doorloopend te lezen. Het heeft tegen, dat de uitlegging zeer aphoristisch wordt en dat wel boomen, maar geen bosch wordt gezien. Ik bedoel dat niet als een aanmerking. Dit is één systeem, dat ook zijn waarde heeft. Het vraagt van den gebruiker weinig inspanning, lokt tot lezen uit en is b.v. zeer geschikt voor huiselijke godsdienstoefeningen, cursussen enz., waar een kort gedeelte uit de Heilige Schrift wordt voorgelezen.

Wat de aanteekeningen zelf betreft, die zijn duidelijk, verklarend en ook toepasselijk. Zij zijn geschreven in een geest van eerbied voor de Schrift. Dat de Gereformeerde lezer wel eens dingen vindt, waarmee hij het niet eens kan zijn, verstaat men van te voren. Op bijzonderheden kan ik hier niet ingaan.

Het „Biblische Nachschlagewerk" is in één woord een prachtboek. Men weet niet wat men het meest moet roemen,

de wijsheid, waarmee de onderwerpen zijn gekozen, de groote overzichtelijkheid, die telkens korte inhoudsopgaven geeft, wanneer ze zijn behandeld, of den liefdevollen toon, waarin zij zijn geschreven. Gegeven wordt : 1) Een inleiding in de Heilige Schrift, 2) Luthers voorberichten op de Bijbelboeken, 3) Gebeden uit Bengels Nieuwe Testament, 4) Een beschrijving van Palestina, 5) Een geschiedenis van Israël (met tijdtafel, maten, gewichten, tijdrekening, oudtestamentische liturgie), 6) Natuur en volksleven van voor-Azië, 7) Woordverklaring, 8) Volledige concordantie, 9) Lijst van namen van personen en volken, 10) Idem van aardrijkskundige namen, 11) Idem van belangrijke Bijbelsche begrippen, 12) Harmonie der synoptische evangeliën, 13) Lijst van Schriftgedeelten, die bij bijzondere gelegenheden kunnen dienen, 14) Handleiding voor het Bijbellezen, 15) Een groot aantal goede kaarten en platen.

Wanneer men de verschillende stukken leest, dan bemerkt men, dat ze door deskundigen zijn bewerkt en staan op de hoogte van onzen tijd. Vraagt men ons oordeel ? Dan moeten we zeggen, dat we ook hier, evenals bij de aanteekeningen in den Bijbel, getroffen worden door den vromen toon, waarin is geschreven. Maar ik moet daar tot mijn spijt aan toevoegen, dat de Schrift niet zonder meer aanvaard wordt als het Woord Gods. Handboek bl. 4 vlg. deden mij denken aan het heilshistorische standpunt van Von Hofmann. Al beweer ik niet, dat dit volkomen wordt gedeeld.

Plaatsruimte verbiedt mij bij het Handboek op bijzonderheden in te gaan. Ik stel alleen nog de vraag, heeft dit boek ook voor ons land beteekenis. Ik antwoord, dat hangt er van af. Wie om welke reden dan ook een Duitschen Bijbel noodig heeft, die zal gaarne deze prachtige en toch zoo goedkoope uitgave gebruiken. De aanteekeningen hebben waarde voor iedereen en geven, kritisch gebruikt, veel, dat ook ons te pas kan komen. Wat het Handboek betreft, ik verklap geen geheim, als ik meedeel, dat reeds lang plannen in voorbereiding zijn om voor ons land een geheel oorspronkelijk

— dus onafhankelijk van het Duitsche boek — werk van hetzelfde karakter te schrijven. Die plannen hebben reeds een begin van uitvoering gevonden.

Zoolang het Nederlandsche werk er niet is, kan het Handboek ons veel nut bewijzen. Natuurlijk aan een concordantie op den Duitschen Bijbel hebben we niet veel. Maar verder heeft het boek ook voor ons land beteekenis. Wie Duitsch kan lezen, heeft hier een werk, waarin hij zeer veel vinden kan, dat hem in staat stelt de Heilige Schrift beter te verstaan. En, met het genoemde voorbehoud, bevelen we deze uitgave gaarne aan.

F. W. GROSHEIDE.

James Moffatt, **Grace in the New Testament.** Londen, Hodder en Stroughton.

Het schrijven van een boek over genade in het Nieuwe Testament heeft evenals het lezen van een werk over dit onderwerp iets teleurstellends. Men geeft een breede uitlegging van tal van Schriftplaatsen, men deelt in, brengt onder bepaalde hoofden, en — het resultaat heeft niets verrassends. Men komt uit, waar eigenlijk ieder van te voren weet, dat men uitkomen zal. Immers genade behoort tot de fundamenteele begrippen van de Schrift, waarover in alle tijden veel is gehandeld en waarover eigenlijk niet zooveel verschil van meening bestaat. Men voelt dit bezwaar telkens, wanneer men de meer dan 400 bladzijden doorworstelt, die dit boek telt.

Toch voeg ik daar dadelijk aan toe, dat Moffatt geen vergeefsch werk heeft verricht. Dat komt, omdat zijn boek — echt Engelsch — gericht is op de practijk. Moffatt stelt er zich niet mede tevreden om te onderzoeken, wat onder genade is te verstaan, maar hij vraagt ook, wat beteekent het gevondene voor het leven. Dat komt vooral aan den dag in de *Conclusion* aan het einde van het werk. De schrijver laat daarin zien het centrale karakter van de genade. Alles komt

van God en moet zijn tot eer van God. Hij spreekt over het verband van genade en geloof, en stelt mooi in het licht, hoe het mysticisme gevaar loopt te kort te doen, aan wat de Schrift leert over genade en hoe het moralisme evenzeer niet met de genade rekent. En niet het minst van beteekenis is, dat blijkt, hoe buiten de Schrift geen werkelijke parallel van genade wordt gevonden. Nu dat is samengevat in de slotsom, die rust op goede exegese, hebben deze dingen groote waarde.

Moffatt behoort ongetwijfeld tot de beste Angelsaksische Nieuwtestamentici. Dat blijkt ook uit dit boek. De exegese is zeer zorgvuldig. Voor de enorme kennis van dezen geleerde krijgt men opnieuw eerbied. Niet alleen op het gebied van zijn vak is hij thuis, maar ook op tal van andere zoo theologische als andere terreinen. En zonder met zijn kennis te pronken weet hij b.v. ook uit de poëzie en uit de geschiedenis aan te halen en zoo te laten zien, dat de Schriftuurlijke gedachten invloed hebben gehad of niet zijn begrepen.

Na een inleiding, die de *status quaestionis* uiteenzet, spreekt Moffatt over de beteekenis van het woord charis in het Grieksch buiten het Nieuwe Testament, over de Hebreeuwsche aequivalenten in het Oude Testament, over charis in de Hellenistische litteratuur. Mooi is, dat niet alleen op het woord, ook op de aequivalenten van het begrip gelet wordt. En dan komt een zeer breede en grondige behandeling van de plaatsen in het Nieuwe Testament.

Hebben we veel lof, we hebben ook ernstige bezwaren. Het theologisch standpunt van Moffatt is bekend en komt ook in het boek aan den dag. Hij ontziet zich niet te zeggen, dat hij zelf wel eens bezwaar heeft om te aanvaarden, wat hij vindt in het Nieuwe Testament, bl. 408. De pastoraalbrieven zijn niet van Paulus. Ervaring staat nog al eens op een plaats, die ze niet hebben mag. Wanneer de inleiding van een bepaald begrip van genade uitgaat, ziet dat er tamelijk Remonstrantsch uit, bl. 11 vlg. Er wordt een te ver-

werpen onderscheid gemaakt tusschen Jezus en de schrijvers der Evangeliën, bl. 75.

Nu is het gelukkig, dat deze en dergelijke dingen Moffatt niet belemmeren om zorgvuldig na te gaan, wat er in de Schrift staat. En wat hij schrijft over de centrale plaats van de genade, over haar inhoud als het heil Gods in Christus geopenbaard, over de éêne lijn, die de Schrift hierin volgt, dat nemen we gaarne van hem over.

Onze slotsom kan luiden, dat Moffatt ons een degelijk boek schonk, waaruit ook voor ons veel te leeren valt, maar dat ons niet kan helpen op verschillende punten, waarin de schrijver zijn theologisch standpunt aan het woord laat komen.

F. W. GROSHEIDE.

Sterren en Sterrenstelsels door *Dr. W. J. A. Schouten.*

Kampen. J. H. Kok. 1932.

Dit boek van Dr. Schouten, uitgegeven door J. H. Kok als deel van de serie „Christendom en Natuurwetenschap", is zeer geslaagd te noemen. Dikwijls zijn de boeken over Astronomie, die niet tot de speciale vak-literatuur behooren, doch voor een uitgebreider publiek bestemd zijn, te veel populair en te weinig wetenschappelijk gehouden. Maar Dr. Schouten is in de eerste plaats een man van de wetenschap, doch hij heeft er slag van zelfs vrij moeilijke kwesties in 't algemeen kort en duidelijk uiteen te zetten, zoodat het ook voor niet-vakmenschen mogelijk is — zij het dan ook met eenige inspanning — de beschreven methoden te begrijpen en de redeneering te volgen. Indien teruggegrepen wordt op belangrijke wetten en verschijnselen uit de physica, beschrijft en verklaart de schrijver deze eerst kortelings, ter zake en duidelijk ; ook zonder een uitgebreide kennis van de natuurkunde te bezitten is dus dit werk uitstekend te lezen. Duidelijk komt de helderheid van 's schrijvers uiteenzettingen uit in Hoofdst. V, waarin hij speciaal de bepaling van de dicht-

heidswet behandelt. In 't bijzonder wordt daarbij fraai aangetoond op welke wijze men in de Statistische Astronomie de zg. frequentiefuncties poogt te bepalen en de werkelijkheid geleidelijk weet te benaderen — hier vooral is Dr. Schouten er in geslaagd een helder begrip te geven van de specifieke methoden, die in dit onderdeel der Sterrekunde worden gebruikt. Opvallend — in gunstigen zin — is Dr. Schouten's voorzichtigheid, zijn critische houding tegenover gevonden uitkomsten en zijn objectiviteit. Toch schijnt hij wel een bijzondere voorkeur te vertoonen voor uitkomsten van Kapteyn en zijn volgelingen. Immers waarom worden anders de afstanden van extragalactische nevels, door middel van de Cepheiden-methode bepaald, wel juist geacht, maar de afstanden door Shapley met dezelfde methode voor bolvormige clusters gevonden veel te groot genoemd — omdat Kapteyn bij deze laatste ook metingen heeft verricht (en niet bij de eerste) en deze nogal sterk afwijken ?

's Schrijvers voorzichtigheid en objectiviteit komen wel zeer sterk uit bij de behandeling van het probleem van de ontwikkeling der sterren — waarin hij gunstig afsteekt bij vele andere astronomen, die tamelijk dubieuse uitkomsten en conclusies dikwijls met groote stelligheid poneeren, omdat zij passen in een bepaalde gedachtengang. Toch schijnt het ons toe, dat hier wel met eenige grootere zekerheid had kunnen worden gesproken. Absolute zekerheid is natuurlijk uitgesloten bij dergelijke zeer langzaam verloopende processen en zeer ver verwijderde objecten, maar toch wordt de hypothese van een ontwikkelingsgang der sterren, waarvan wij de verschillende stadia in de verschillende individuen zouden terugvinden, wel wat meer waarschijnlijk gemaakt door de berekeningen en ontdekkingen der laatste tijden (vooral van Eddington), dan Dr. Schouten doet voorkomen. Deze zijn toch geen bloote onderstellingen, maar berusten op feiten en gegevens der natuurkunde.

Het minst geslaagd achten wij het deel, dat handelt over de vorm en afmetingen van het heelal, waarin de cosmolo-

giën van Einstein en de Sitter worden besproken. Deze theoriën, die in wezen bijna zuiver mathematisch zijn, leenen zich echter ook wel uitermate slecht voor een korte en populaire uiteenzetting.

Zeer verheugend is het op te mogen merken hoe Dr. Schouten niet alleen maar gepoogd heeft, doch er ook in geslaagd is zijn positief Christelijke wereldbeschouwing in de geheele behandeling van zijn onderwerp te laten doorwerken. Natuurlijk is deze wereldbeschouwing niet een bron van allerlei wetenschappelijke hypothesen of methoden en ook speelt zij niet alleen een rol bij de beantwoording naar het begin en doel der dingen, maar vooral bepaalt zij zijn houding tegenover de resultaten der wetenschap, waarin hij steeds weer Gods grootheid ziet lichten. Hierdoor krijgt het geheele, moderne, wereldbeeld meer relief en spreekt het meer tot ons, doordat het ons God doet zien.

G. WIELENGA.